

Pozvání odborníci nabídli ve svých příspěvcích mnoho pohledů na střední třídu či střední stav. Ukázalo se, že v definici pojmu střední třída neexistuje mezi sociálními vědci jednota. Někteří považují třídy za něco, co objektivně existuje, jiní chápou třídu spíše jako analytickou proměnnou. Jedni ji definují objektivně – ekonomové např. jako střední příjmové kategorie, sociologové např. jako skupinu vyznačující se „středním“ statusem. Jiní více spoléhají na subjektivní přihlášení se ke střední třídě. Některým je bližší weberiánský přístup k třídám, jiným spíše marxistický.

Tato různost definic třídy však nebránila tomu, aby se odborníci shodli na střední třídě či středním stavu jako na skupině, která je situována na středu sociálního žebříčku, vyznačuje se zpravidla středním a zejména vysokoškolským vzděláním, střední prestiží, středními příjmy, nevyznačuje se zvláštním investičním chováním a zaujímá umírněné postoje, hodnoty a orientace (středovou politickou orientaci, téměř vyrovnané preference pro levicové a pravicové politické subjekty, střední názory na svobodu trhu či jeho regulaci apod.). Již Aristoteles ji podobně popsal ve své *Politice*. Střední třída jsou podle něj občané, kteří jsou mezi chudými a bohatými a naslouchají hlasu rozumu. Stát středních vrstev je nejlepší, protože nevede ke stranickým rozbrojům a kde je střední třída početná, tam je mezi občany nejméně nepokojů.

V příspěvcích se však objevily také zmínky o tom, že střední třída nemusí být jen zdrojem stability a konsensu ve společnosti. Histo-

rie ukázala, že střední třída, pokud je ohrožena, může mít podobně jako vyšší či nižší třídy sklony k extremismu a ohrožovat demokracii. V současných středostavovských společnostech se zase staré třídní konflikty přesouvají dovnitř nové střední třídy (konflikt manažerů versus sociální a kulturní odborníci) a namísto různých tříd mezi sebou soupeří segmenty nové střední třídy. Změny sociálního rozvrstvení nesmazávají sociální konflikty, ale pouze je přetvářejí.

Je tedy vůbec možné cíleně budovat střední třídu a zajistit tak demokracii a politickou stabilitu, kapitalismus a zdárný ekonomický vývoj? To je otázka, na kterou konference nedokázala jednoznačně odpovědět. Podle některých je třeba střední stav budovat, podle jiných je vznik třídní struktury spíše samovolný. V obou případech jsou však předpokladem určité strukturální a institucionální podmínky. Tyto podmínky nejsou v České republice zcela ideální. Vyznačují se řadou problémů, které ohrožují nejen střední třídu, ale problematizují také postavení nižších a vyšších tříd – špatný přístup k vysokoškolskému vzdělání, nekvalitní vysoké školství, velké progresivní zdanění, neefektivní přerozdělování a podpora upadajících velkých podniků, velký počet lidí zaměstnaných ve státním sektoru a s tím související nízké platy, problémy sociální politiky, zejména důchodové reformy, nerovnosti v ceně práce vykonávané v pracovním poměru a samostatně, nerovnosti na trhu s bydlením a mnohé jiné.

Klára Vlachová

Je marxismus životný?

Diskuse na téma uvedené v nadpise proběhla 18. září 1999 na zasedání hlavního výboru Polské sociologické společnosti a o jejím obsahu se můžeme dočíst v 61. čísle bulletinu téže společnosti *Informacja Bieżąca* z března 2000. Vzhledem k závažnosti a aktuálnosti problému i vzhledem k tomu, že se dříve či později patrně nevyhneme podobné diskusi ani u nás, považuji za vhodné o některých vyslovených názorech informovat.

Úvodní slovo přednesl předseda Polské sociologické společnosti Andrzej Kojder z katedry sociologie práva Varšavské univerzity. Ten mj. řekl, že „s marxismem je to nyní trochu jako s dobrým známým, kterého jsme několik let neviděli. Kdysi jej bylo všude plno, a dnes je těžké se s ním setkat. Všichni si přece vzpomínají, že byl dříve velmi vlivný a na tom, zda se mu lidé klaněli, mnohé záleželo. Ti, kteří jej neměli v úctě, se tím většinou nechlubili. Málokdo měl odvahu nezajímat se o něj, nebo jej dokonce přezírat. Marxismus byl totiž jako mocný pán: stoupence a přátele obdařoval

přízní, nepřátele však byl připraven proměnit v prach a popel zapomnění.

Mezi lidmi s marxismem upřímně sdílenými nechyběli ani sociologové. Téměř do konce osmdesátých let v něm nacházeli pokladnici plně nevyužitých tvůrčích inspirací, badatelské direktivy zasluhující prohloubení, pronikavé teoretické analýzy, plodné gnozeologické ideje i důležité dějinné pravdy. Později, během posledních deseti let, se však o něm málokdo zmiňoval, a tím méně o něm hovořil. Mohlo se dokonce zdát, že marxismus nikdy neexistoval. Někdejší jeho propagátoři, obhájci a strážci se od něj beze slova vysvětlení nebo rozloučení odvrátili.

Co je tedy v marxismu natolik zvláštní, že během tak krátké doby vyvolal krajně rozdílné poznávací postoje? Je nadále životný, i když o tom nikdo nechce mluvit? Jak to dnes vypadá s marxistickým dědictvím? Jaká jsou jeho pasiva a aktiva? Co může nabídnout sociologii a širěji společenské teorii? Uchoval si ještě nějaké historiozofické a intelektuální hodnoty? Nestal se pro myslitele hledající cestu, jak odstranit vykořisťování člověka člověkem a jak spasit svět nebezpečnější než zlo, s nímž se chtěl utkat?*

Příspěvek Elżbiety Halasové z Institutu sociologie Katolické lublinské univerzity má název *Nahodilý pohled na „životnost“ marxismu*. Autorka sama je poněkud překvapena, že se k této otázce má vyjádřit. Nebylo by totiž podle ní vůbec divné, kdyby se jí na důvod a motiv jejího vystoupení na toto téma zeptali znalci marxismu, jeho vyznavači i účastníci antikomunistických „křížových výprav“. Všichni by k tomu jistě byli oprávněni.

První proto, že téma vyžaduje rozsáhlé znalosti, ale autorčina recepce marxismu je minimální. Druzí by jí mohli položit otázku, co může vědět, chápat a říci ten, kdo kromě *Osmnáctého brumairu Ludvíka Bonaparta* téměř nic víc z vlastního zájmu ani z nutnosti v minulé epoše z Marxových základních textů nečetl. Podle třetích není určitě vhodné zúčastnit se diskuse, která prakticky revitalizuje témata, která by měla být odsouzena k zapomnutí. V odpovědi těm třetím se autorka odvolává na hermeneutiku a na vědomí, že jednou vytvořený systém koncepcí se nedá snadno pohrbit, že je nutné pochopit zdroje síly jeho výzvy.

Pokud jde o první a druhé, autorka jim odpovídá, že její výpověď nepochází ani „zvnitřku“ marxismu, ani z konfrontace s ním, ale ani z pozice jeho objektivní analýzy, nýbrž z perspektivy toho, kdo je k němu obrácen zády, komu však, přes tvrdošijný nezáměr o něj, marxismus vstupuje do jeho zorného pole. Autorka má na mysli marxismus jako teoretickou nabídku, nikoli jako sociální hnutí a jeho ideologický základ, i když si uvědomuje, jak velmi těžké je právě ideje a ideologii od sebe oddělit.

Ve svém prvním pohledu na marxismus se autorka snaží ukázat, jak se objevuje v její četbě a jak na tomto příkladu lze ocenit jeho „životnost“. Vychází přitom z určitých svých vzpomínek a uvádí: „Roku 1993 jsem v sídle Russel Sage Foundation v New Yorku v souvislosti se studiem vědeckých výsledků dosažených na Kolumbijské univerzitě hovořila s prof. Robertem K. Mertonem. Moji pozornost upoutal určitý detail výzdoby jeho pracovny: mezi třemi sociology zasluhujícími trvalou památku zaujímal čestné, ústřední místo portrét Karla Marxe. Tento portrét jsem samozřejmě neviděla poprvé, ale poprvé se mi výrazně nejevil jako ideologická ikona. Vyvolává to tyto otázky: Lze Marxe chápat jako normálního vědce (a proto na něj také zapomenout)? Je opravdu velkým spolutvůrcem sociologie? Které z jeho koncepcí mohou nadále této vědě zajišťovat životnost? Šlo by zde o životnost sociologie, nikoli marxismu! Jsou to koncepce originální, nebo pouze interpretace dřívějších myšlenek, jež se nakonec vrací v nové podobě, spojené s jiným jménem, v souladu s principem OTSOG (čili *On the Shoulders of Giants* – R. K. Merton)? Mám zde na mysli konkrétně koncepcie Hegelovy. Jsme-li už u dialektiky, pak je třeba upozornit, že to byl marxista Lucien Goldmann, kdo ukázal, že 150 let před Heglem a 200 let před Marxem ji pěstoval Blaise Pascal (notabene ze sociologů se Pascalem inspiruje snad pouze Pierre Bourdieu).

Ostatně rozumné se zdá být právě Bourdieuovo stanovisko. Ten, když používá pojem kapitálu *sensu largo*, vystavil se nebezpečí, že bude jednoznačně spojován s autorem *Kapitálu*. Bourdieu však navrhuje pragmatický přístup k Marxovi. Může-li se z Marxových textů něco hodit, např. z *Tezí o Feuerbachovi*, jež často

cituje, je-li něco užitečné, pak je třeba toho využít pro vlastní teoretický zisk. Je však nutné si uvědomit, jak to právě Bourdieuova teorie ukazuje, že Marx už nutně nemusí zůstat výlučným strážcem historické, kolektivní a procesuální perspektivy v sociologii, i když práce Charlese Tillyho a Alaina Touraina, jež nesporně tyto dimenze obsahují, vyrůstají z toho, že na Marxe koncepčně i ideově navazují.“

Autorka považuje za životný a zajímavý fenomenologický a hermeneutický štěp na marxismu, spjatý s problematikou sociologie vědění a ideologie, jak se projevuje v Goldmannových a Castoriadisových pracích o společenských představách. Je však třeba podle ní přiznat, že v tzv. interpretativní sociologii nejdou absentovala zásadní otázka panství a moci pomocí symbolických nástrojů.

Také druhý pohled na marxismus je spjat s určitou autorčinou vzpomínkou. Ve stejné době, tj. v roce 1993, ale na jiném místě, naproti budovám Kolumbijské univerzity, zjistila, že na nejexponovanějších pultech knihkupectví jsou vystavena četná nová vydání děl Herberta Marcuseho, Theodora Adorna i jiných představitelů frankfurtské školy a také starší i novější práce, jež jsou jim věnovány. Životnost tohoto proudu marxismu je zřejmá na první pohled. Stačí podle autorky uvést jména Jürgena Habermase nebo Clausse Offého, i když pozornost mezi jeho tvůrce poutá každou chvíli jiná osobnost, jako nyní Walter Benjamin. Objevují se proto další otázky: Má být sociologie kritická a v jakém smyslu? Může kritický postoj vyrůstat pouze z marxismu? Jak spojit interpretativní sociologii se sociologií kritickou?

Třetí autorčin pohled na marxismus souvisí s tím, že roku 1987 rovněž v USA na výstavě v knihovně Illinoiské univerzity upoutala její pozornost rudá objemná kniha *Cultural Criticism* s typem písma na obálce, který dobře znala z transparentů. S tím, jak je tento kulturní kriticismus vůči americké společnosti praktikován, se mohla pro sebe úplně neočekávaně seznámit na semináři Normana Denzina, jinak známého symbolického interakcionisty. Zde marxismus ožíval prostřednictvím prvků postmoderny, počínaje Françoisem Lyotardem. Marxismus je tudíž přítomen i v různých hybridních formách. Jakkoli se objevují odlišné

argumenty, autorka je přesvědčena, že jak biografické a personální vazby postmodernistických sociologů, tak i jejich *praxis* mají mnoho znaků marxismu, který v této podobě už nikoli v dělnické třídě, ale v různých ovládaných menšinách pohlaví, sexuální orientace a kultury hledá nositele strukturální transformace. Stranou autorka ponechává otevřenou otázku projevů přítomnosti marxismu v postmodernismu.

V závěru autorka upozorňuje na pokusy spojit marxismus se symbolickým interakcionismem. Jürgen Habermas a teorie komunikativního jednání z jedné strany navazují na Georga Herberta Meada, přičemž nelze pochybovat, že Meadova filozofie jednání je zakotvena v četbě Hegela. Z druhé strany se o odhalení této spojitosti velice zasloužil Hans Joas tím, že explikoval koncepci praktické intersubjektivní i společný význam pragmatismu a kritického marxismu pro občanskou sociologii.

Poslední pohled vyjadřuje autorka telegraficky: Kongres Evropské sociologické asociace, srpen 1999, Amsterdam. Nabídka nakladatelů: Andrew Gamble, David Mash, Toy Tant: *Marxism and Social Science*, Macmillan 1999.

Dalším diskutujícím byl Marian Kempny z Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd ve Varšavě. Jeho příspěvek je nadepsán *Životnost, nebo soumrak marxismu?* Je uveden myšlenkou, že hlavní těžkost takového diskusí plyne z toho, že jsou pouze příležitostné a že názory v nich vyslovené mají zpravidla polemické souvislosti.

Kempny říká, že jeho poznámky se v podstatě týkají jedné otázky, při jejíž formulaci se však musí odvolat na tři kontexty: na roli marxismu ve společenské teorii, na zvláštnosti vztahu k „marxismu“ v podmínkách polské akademické sociologie a konečně na roli paměti a zapominání při tvorbě nejen tradice, ale také hierarchie vlivů a autorit současné sociologie.

Aby dokázal, že tyto kontexty jsou zásadně neoddelitelné, odvolává se na výrok Antoniny Kłosowské ze září 1990, tedy z doby, která byla pro Polsko i pro polskou sociologii zvláště významná. Kłosowská tehdy prohlásila: „Marxismus ve svých nejvíce zvlgarizovaných verzích byl zajisté hlavním soužením,

zdrojem pocitu pohromy a někdy faktické pohromy polské sociologie. Avšak určité prvky (...) marxovského marxismu zanechaly v naší, podobně jako ve světové sociologii stopy jiného druhu a nedomnívám se, že bychom měli usilovat o jejich likvidaci.“

Marxismus jako soužení a jako součást sociologického intelektuálního dědictví, to je tedy podle Kempného zřetelné pronikání dvou různých řádů diskursu, z nichž intelektuální životnost marxismu nemá prvoplánový význam. Proto se autor omezuje na to, aby uvedl kontexty nestejné důležitosti, které je třeba v souvislosti s problematikou životnosti marxismu připomenout. Jeho poznámky se tudíž spíše pokoušejí zamyslet nad tím, proč se dnes téma marxismu vrací, než aby se snažily vyřešit problém jeho životnosti.

Co tedy dnes vyvolává náš zájem o marxismus, když staré metanarace byly nahrazeny novými sociologickými „vyprávěními“, např. o všudypřítomné občanské společnosti nebo o globální demokracii? – ptá se Kempný. A odpovídá, že se zajisté nemůžeme omezit na perspektivu současné výbavy polské sociologie, a to proto, že se v ní dnes nevedou spory o teoretické hodnoty marxismu a nesetkáváme se zde s jeho stoupenci (ani mezi těmi, kteří ještě nedávno psali o marxismu jako o léku na všechny neduhy „buržoazní“ sociologie, máme-li použít termínu, jenž je dnes tak *démodé*, že mezi mladými sociology, kteří se učí o užitečnosti teorií nového institucionálního či racionální volby pro pochopení postkomunismu, vzbuzuje jedině údiv).

Bez většího rizika se tudíž dá podle Kempného tvrdit, že to není onen intelektuální kontext, který je dnes pro polské sociology nejdůležitější. Daleko podstatnější je „odčiňování“ minulosti, snaha vytěšňovat z myšlení o minulosti sociologie v Polsku (té vzdálenější, ale především té bližší) její sepětí s marxistickým myšlením a ideologií.

Je možné dokázat, že postoj či perspektiva toho, kdo byl k marxismu obrácen zády, byly pro naše prostředí na sklonku reálného socialismu typické, píše Kempný, zároveň však dodává, že existují také dobře zdokumentované stopy přítomnosti marxismu, jehož teoreticko-ideologická hegemonie, a to nejen v dobách politického teroru, byla nepochybná. Ví to

každý, kdo v sedmdesátých letech přišel s polskou sociologií do styku.

Potřeba „křížové výpravy“ proti marxismu jako zvláštnímu druhu *bête noire*, signalizovaná i ve vědeckém životě kruhů soustředěných okolo Polské sociologické společnosti, jde tedy podle Kempného ruku v ruce s potřebou amnézie, umožňující zapomenout na to, že marxismus byl nejen spíše ideologickou než vědeckou konstrukcí, ale i nástrojem strukturujícím „vědecké pole“. Právě toto střetávání dvou tendencí připomínat a zároveň vymazávat minulost (zřítat se jí) je svéráznou „pružinou“, jež nám dnes přikazuje ptát se na „životnost“ marxismu. Závažným problémem je obraz nás samých, který trochu připomíná záhrobní přízrak, jenž údajně nezanechává v zrcadle svůj odraz. Jinou otázkou je, zda tento portrét byl natolik ohyzdný, např. ve smyslu intelektuální servility vůči marxistickým dogmatům, že je třeba ho důkladně vymazat.

V závěru svého vystoupení autor uvádí, že „sociologie v době postkomunismu formuje (a možná už zformovala) své vědecké pole nově, téma marxismu v polské sociologii lze tudíž chápat tak, že je vyvoláno a zdůvodněno potřebami získat na tomto poli převahu (nebo změnu *statu quo*). V tomto kontextu výše uvedená teze o marxismu jako soužení a pocitu pohromy dostala pro část sociologických kruhů nečekaně odlišný význam, který rozhodně znamenal charakter této disciplíny v Polsku více než historické zásluhy a nepomíjivé intelektuální hodnoty marxismu“.

Autorem posledního příspěvku, nazvaného *Marxismus v kontextu společenských změn devadesátých let*, je Krzysztof Gorlach z Institutu sociologie Jagellonské univerzity v Krakově. Vychází z předpokladu, že v diskusi o životnosti marxismu je nutné nejprve uvést dvě skutečnosti. Předně nelze zapomínat na změněný situační kontext, v němž se polská sociologie ocitla po přelomu z roku 1989. A za druhé je třeba upozornit na nové problémy, jež v současné společnosti (a to samozřejmě nejen polské) vyvolala nová fáze sociálně ekonomického vývoje a přeměny s ní spjaté.

V prvním případě jde především o to, že byly odstraněny faktory, které určovaly pozici marxismu nejen jako specifické koncepte analýzy společenského života, ale také jako

jazyka ideologie zdůvodňující autoritářský, nebo dokonce totalitární model organizace veřejného života. Tento fakt tak dnes umožňuje neomezeně používat marxismus jako nástroj analýzy společenského života, aniž by bylo nutné odvolávat se na různé jeho pojmy a tvrzení tvořící specifický ideologický metaklíč k chápání sociálních jevů a procesů. Příkladem právě takového působení marxismu v minulosti může být jinak vynikající koncepce v podstatě funkcionálního modelu struktury polské společnosti, vypracovaná na přelomu šedesátých a sedmdesátých let Włodzimierzem Wesołowským a jeho spolupracovníky. Váha sociálně profesionálních rozdílů, jež znamenala, že se výrazně navázalo na funkcionalistické modely sociální struktury, byla na půdě této koncepce zdůvodněna zideologizovaným marxistickým kritériem údajného sjednocení vztahu různých sociálních skupin k výrobním prostředkům a v důsledku toho zánikem významu třídních strukturotvorných faktorů v tzv. socialistické společnosti.

Otázka aplikace ideologických metaklíčů nebyla podle autora jediným typem vlivu marxismu na diskurs vedený v polské sociologii minulého období. Jiným negativním jevem tohoto druhu je absence zásadní teoretické kontroverze v polské sociologii šedesátých a sedmdesátých let. Je sice pravda, že se v ní v této době daly zřetelně rozlišit dva základní teoretické proudy, a to humanisticko-analytický, charakteristický pro školu Stanisława Ossowského a vnitřně diferencovaný proud marxistický, činily však dojem formací existujících vedle sebe, nikoli dojem stran sporu týkajícího se podstaty přeměn probíhajících v Polsku. V každém případě byl tento spor nepostřehnutelný, zejména jestli jej srovnáme s tím, jak probíhal např. v rolnické, dělnické či národnostní otázce v polské meziválečné sociologii. Je však zajímavé, že v šedesátých a sedmdesátých letech nebyl marxismus v polské sociologii zkostnatělým systémem, jenž by nebyl s to rodit nové nápady a interpretace.

Stačí dejme tomu připomenout výsledky tzv. poznaňské školy v oblasti metodologie a obecné teorie společenského vývoje, zřejmě např. v idealizační teorii vědy a v teorii tzv. zobecněného historického materialismu, které rozvíjel Leszek Nowak a jeho spolupracovníci, nebo Piotrem Sztompkou navržené paradigma dialektické sociologie, jež bylo zajímavým pokusem o překonání dilemat existujících v sociologické teorii.

V závěru svého příspěvku K. Gorlach uvádí, že dnes neexistují žádná institucionálně-ideologická omezení bránící tomu, aby marxismus byl používán jako analytický nástroj. „Nadto je třeba zdůraznit, že také sama realita je příznivá jeho aktualizaci. Jde přitom samozřejmě o jeho analytický potenciál, nikoli o zkompromitované historiozofické koncepce. Hovořím-li o realitě, mám na mysli globalizaci a její sociální důsledky. Není zde místo pro jakousi širší prezentaci tohoto procesu. Je však třeba poznamenat, že takové znaky globalizace jako prudký rozvoj nových technologií, dramatické zvětšení mobility kapitálu při současných omezeních mobility pracovní síly a v důsledku toho narušení rovnováhy mezi prací a kapitálem, vytvořené v systému *welfare state*, rozšíření ideologie neoliberalismu, jež je svérázným zdůvodněním tohoto trendu přeměn, deregulace a redefinice role státu apod. – to vše se může stát základem tvrzení, že kapitalistický systém vstoupil do fáze, jež je specifickým reflexem jeho prvního období živelného vývoje, vymeзованého jako liberální kapitalismus. Rozšiřující se oblasti chudoby, prohlubující se diferenciací příjmů, narůstající strukturální nezaměstnanost – všechny tyto procesy aktualizují potřebu analýzy třídních dimenzí sociálního řádu i nutnost vnímat zosťující se konflikt zájmů už nikoli v rámci jednotlivých národních společností, ale v měřítku nadnárodním, globálním. Zdá se, že takovýto sociální kontext je tudíž přirozeným prostředím pro ten typ analýzy společnosti, jakou navrhuje právě marxismus.“

Jan Sedláček